

AMIR TEMUR DAVLATIDA BOSHQARUV TIZIMI VA «TEMUR
TUZUKLARI»NING TARIXIY AHAMIYATI

Muallif: Seytbekova Kumar Innovatsion

texnologiyalar universiteti, tarix yo'nalishi i

2-kurs talabasi

Annotatsiya. Maqolada Amir Temur (1370–1405) tomonidan tashkil etilgan davlatning boshqaruv tizimi, markaziy va hududiy idora usullari, harbiy tashkiloti hamda ijtimoiy tabaqalanishi tahlil qilinadi. «Temur tuzuklari» asarining paydo bo'lishi, uning manba sifatidagi ishonchliligi bo'yicha tarixshunoslikdagi qarashlar va asarning davlat boshqaruvi tarixidagi ahamiyati yoritiladi. Tadqiqot yozma manbalar va ilmiy adabiyotlarni qiyosiy tahlil qilishga asoslangan.

Kalit so'zlar: Amir Temur, Temuriylar davlati, «Temur tuzuklari», davlat boshqaruvi, kurultoy, devon, harbiy tuzilma, adolat.

Abstract. The article analyzes the system of governance in the state founded by Amir Timur (1370–1405), including its central and regional administration, military organization and social stratification. It discusses the origin of the “Institutes of Timur”, scholarly views on its reliability as a source, and its significance for the history of statecraft. The study is based on a comparative analysis of written sources and scholarly literature.

Keywords: Amir Timur, Timurid state, “Institutes of Timur”, state governance, kurultai, divan, military organization, justice.

Аннотация. В статье анализируется система управления в государстве, созданном Амиром Тимуром (1370–1405): центральное и региональное управление, военная организация и социальная структура. Рассматриваются происхождение «Уложений Тимура», взгляды историографии на его достоверность как источника и значение памятника для истории государственного управления. Исследование основано на сравнительном анализе письменных источников и научной литературы.

Ключевые слова: Амир Тимур, государство Тимуридов, «Уложения Тимура», государственное управление, курултай, диван, военная организация, справедливость.

Kirish

XIV asrning ikkinchi yarmida Movarounnahrda Chag'atoy ulusi parchalanib, hokimiyat amalda mahalliy beklar qo'lida qolgan edi. Mo'g'uliston xonlarining yurishlari, o'zaro urushlar va soliq yuki mintaqqa iqtisodiyotini zaiflashtirgan. Ana shunday sharoitda Kesh (Shahrisabz) atrofidagi barlos qabilasidan chiqqan Temur (1336–1405) siyosiy maydonga chiqdi va 1370-yilda Balxda o'tkazilgan qurultoyda hukmdor deb e'lon qilindi. Poytaxt Samarqandga ko'chirildi, shu bilan yangi davlatning markazi belgilandi.

Temur davlati qisqa vaqt ichida Markaziy Osiyo, Eron, Kavkaz va Old Osiyoning katta qismini o'z ichiga olgan keng hududga aylandi. Bunday ulkan makonni boshqarish uchun aniq

tashkil etilgan idora tizimi, harbiy intizom va soliq mexanizmi zarur edi. Shu sababli Temur davlatining boshqaruv tamoyillari tarixchilar uchun doimiy qiziqish uyg'otib kelmoqda.

Maqolaning maqsadi Amir Temur davlatidagi boshqaruv tizimining asosiy elementlarini tahlil qilish va «Temur tuzuklari»ning tarixiy ahamiyatini baholashdir. Vazifalar: (1) davlatning shakllanish sharoitini yoritish; (2) markaziy va hududiy boshqaruvni tavsiflash; (3) harbiy tashkilot va ijtimoiy tabaqalarni ko'rib chiqish; (4) «Tuzuklar»ning manba sifatidagi xususiyatlari va tarixshunoslikdagi baholarini tahlil qilish.

Mavzuni o'rganishda Sharafuddin Ali Yazdiyning «Zafarnoma»si, Ibn Arabshohning «Ajoib al-maqdur» asari, Kastiliya elchisi Ruy Gonsales de Klavixoning Samarqandga safari haqidagi yozuvlari, shuningdek zamonaviy tadqiqotlar, jumladan B. F. Manzning Temur davlati haqidagi monografiyasi asosiy o'rin tutadi. Har bir manba o'z muallifining siyosiy qarashlari va maqsadlari ta'sirida yozilgani sababli ularni qiyosiy tahlil qilish zarur.

Davlatning shakllanishi va siyosiy asoslari

Temur hokimiyatni mahalliy harbiy-qabilaviy elitaga tayanib qo'lga kiritdi. U Chingiziy emas edi, shu sababli o'zini «xon» emas, «amir» deb atab, dastlab Chingiziylar avlodidan bo'lgan xonlarni rasman taxtda ushlab turdi. Bunday usul Chingiz Xon sulolasining an'anaviy huquqiy obro'sini saqlab qolish bilan birga, haqiqiy hokimiyatni amalda Temurning o'zida jamlash imkonini berdi. Manbalarda keltirilishicha, bunday «soyabon» xonlardan oxirgisi Mahmudxon 1402-yilda vafot etgan.

Davlatning siyosiy g'oyaviy asosi islom dini va shariat qoidalariga hurmat bilan birga, ko'chmanchilik davridan qolgan yurt va qonun an'analari (tora) uyg'unlashuviga tayangan. Temur o'zini islom himoyachisi sifatida ko'rsatib, ulamo va sayyidlar bilan yaqin munosabatda bo'ldi, mazorlar va masjidlar qurdirdi. Ayni paytda uning harbiy intizomi va hokimiyatni markazlashtirishga intilishi ko'chmanchi harbiy an'analarga ham yaqin edi.

Davlatning mustahkamlanishida iqtisodiy omillar ham muhim rol o'ynadi. Tinchlikni ta'minlash, karvon yo'llarini xavfsiz qilish, shaharlar qurilishi va hunarmandlarni Samarqandga ko'chirib keltirish markaz iqtisodiyotini yuksaltirdi. Savdo va hunarmandchilik rivoji xazinaga soliq tushumini oshirdi, bu esa harbiy yurishlarni moliyalashtirishga imkon berdi. Biroq bosib olingan hududlardan keltirilgan o'lja va tovlamalar ham davlat daromadida katta o'rin tutgani manbalarda qayd etiladi.

Temurning ichki siyosatida hokimiyatga qarshi chiqqan kuchlarga nisbatan qattiqqo'llik, bo'ysunganlarga esa saxovat ko'rsatish usuli qo'llangan. Manbalar bunday siyosat sodiq amirlarni mukofotlash, mahalliy elitani davlat xizmatiga jalb qilish va isyonlarni bostirish orqali markazni mustahkamlashga qaratilganini ko'rsatadi. Shu bilan birga, Temur davri tarixiy asarlari asosan hukmdorni ulug'lash maqsadida yozilgani sababli, ularda keltirilgan baholarni tanqidiy qabul qilish lozim.

Oliy hokimiyat hukmdorning qo'lida jamlangan bo'lsa-da, muhim masalalar qurultoy va amirlar kengashida muhokama qilingan. Qurultoy davlat uchun hal qiluvchi qarorlar, masalan, harbiy yurishlar yoki vorislik masalalari ko'riladigan yig'in bo'lib, unda sulola

vakillari, yirik amirlar va ulamo ishtirok etgan. Temur kengash fikrlarini tinglab, so'nggi qarorni o'zi qabul qilgan.

Markaziy boshqaruv devonlar orqali amalga oshirilgan. Devonlar moliya, soliq, harbiy ta'minot, yozishmalar va boshqa sohalarga mas'ul bo'lgan. Vazirlar va devon amaldorlari soliqlarni hisobga olish, ish yuritish va xazina nazoratini olib borgan. Sud ishlari qozilar va shayxulislom tomonidan shariat asosida ko'rilgan, harbiy va davlat ahamiyatiga ega masalalarda esa hukmdorning o'zi yoki unga ishongan amaldorlar hukm chiqargan.

Hududiy boshqaruvda Temur o'z o'g'illari, nabiralari va ishonchli amirlarini viloyat hokimlari etib tayinlagan. Masalan, Xurosonda, Eronning g'arbida va Hindiston chegarasida Temuriy shahzodalar mas'ul bo'lgan. Bu tizim chekka o'lkalarni markazga bog'lash vositasi bo'lgan, ammo hokimiyat Temurning shaxsiy obro'siga tayanganligi sababli uning vafotidan so'ng shahzodalar o'rtasidagi kurashga ham zamin yaratgan.

Davlat bo'ylab yo'llar, ko'priklar va karvonsaroylar qurilgan, pochta tizimi (yam) tashkil etilgan. Manbalarda keltirilishicha, bu tizim farmonlar va xabarlarini tez yetkazish, hududlardagi ahvolni nazorat qilish uchun xizmat qilgan. Hokimlar faoliyati ustidan nazorat uchun maxsus amaldorlar va xabarchilar ham ishlatilgan, bu esa markaziy hokimiyatga mahalliy voqealardan xabardor bo'lib turish imkonini bergan.

Davlat hayotida ulamo va tasavvuf shayxlarining mavqeyi ham muhim edi. Temur Ahmad Yassaviy maqbarasini qayta qurdirgani, Samarqandda Bibixonim jome masjidi va Shohizinda majmuasini bunyod etgani uning diniy muassasalar bilan aloqani siyosiy qo'llab-quvvatlash vositasi sifatida ko'rganini ko'rsatadi. Qurilish ishlari davlat obro'sini oshirish, poytaxtni yirik madaniy markazga aylantirish va yangi egallangan hududlardan keltirilgan hunarmand va me'morlarni ish bilan ta'minlash vazifalarini ham bajargan.

Harbiy tashkilot va ijtimoiy tabaqalar

Temur qo'shini o'nlik tizimiga asoslangan bo'lib, o'nlik, yuzlik, minglik va tumanga bo'linar edi. Har bir bo'linma o'z boshlig'iga bo'ysungan, buyruqlar zanjir bo'ylab yetkazilgan. Qo'shinning asosini otliq jangchilar tashkil etgan, ular yengil va og'ir otliqlarga bo'linib, qamal qurollari va muhandislik bo'linmalari bilan to'ldirilgan. Intizom, mukofot va jazo tizimi qo'shinning jangovar qobiliyatini saqlab turgan.

«Temur tuzuklari»da ijtimoiy aholi o'n ikki tabaqaga bo'linishi bayon etiladi. Unga ko'ra, sayyidlar, ulamo va mashoyixlar, so'ngra amirlar, harbiy boshliqlar, hunarmandlar, savdogarlar va boshqa guruhlar davlat boshqaruvida o'z o'rniga ega bo'lgan. Bu tasnif davlat Temur nazarida qaysi ijtimoiy kuchlarga tayanishi kerakligini ko'rsatadi, ammo uning amalda to'liq qo'llanilganligini boshqa manbalar bilan tasdiqlash zarur.

Soliq siyosatida xiroj, zakot va boshqa to'lovlar mavjud bo'lgan. «Tuzuklar»da fuqaroni ortiqcha soliq bilan siqmaslik, ekinzorlar va hunarmandchilikni qo'llab-quvvatlash lozimligi ta'kidlanadi. Shu bilan birga amalda urushlar uchun katta mablag' kerak bo'lgani sababli soliq yuki ba'zan og'ir bo'lgan va bu mahalliy aholining noroziligiga sabab bo'lgan. Shu bois manbalardagi ideal talablar bilan real amaliyot o'rtasidagi farqni hisobga olish muhim.

Harbiy yurishlar davomida Temur yengilgan hududlarning mahalliy hukmdorlari va elitasini ba'zan o'z xizmatiga qabul qilgan, ba'zan esa ularni ag'darib, o'z shahzodalari va amirlarini tayinlagan. Bu usul davlat hududini tez kengaytirishga imkon bergan, ammo har bir viloyatda doimiy harbiy garnizon saqlash zaruratini keltirib chiqargan. Natijada qo'shin davlat byudjetining asosiy qismini talab qilgan va xazina uchun yangi yurishlar ba'zan iqtisodiy zaruratga aylangan.

Xulosa

Tadqiqot natijalariga ko'ra, Amir Temur davlatining boshqaruv tizimi hukmdorning kuchli shaxsiy hokimiyatiga, qurultoy va kengash an'alariga, devonlar tizimiga, tartibli harbiy tashkilotga va viloyatlarni nazorat qiluvchi shahzoda-hokimlarga tayangan. Bu tizim keng hududlarni birlashtirishga imkon bergan, ammo shaxsga bog'liqligi sababli Temur vafotidan so'ng beqarorlik xavfini ham keltirib chiqargan.

«Temur tuzuklari» asari davlat boshqaruvi, harbiy tashkilot va ijtimoiy munosabatlarga oid tamoyillarni o'zida jamlagan muhim manba hisoblanadi. Uning haqiqiyliigi va keyingi tahrirlar masalasi hali ham bahsli bo'lgani sababli, undan foydalanishda boshqa tarixiy manbalar bilan qiyosiy yondashuv zarur. Kelgusida mavzuni forscha qo'lyozmalar va xorijiy manbalar asosida chuqurroq o'rganish maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Temur tuzuklari. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 1991.
2. Sharafuddin Ali Yazdiy. Zafarnoma. Toshkent.
3. Ibn Arabshoh. Ajoib al-maqdur fi navoib Taymur (Temur tarixida taqdir ajoyibotlari). Toshkent.
4. Ruy Gonsales de Klavixo. Samarqandga sayohat kundaligi (1403–1406). Toshkent.
5. Manz B. F. The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.
6. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi («Amir Temur», «Temur tuzuklari» maqolalari). Toshkent.